

İSLAM'DA DİNDARLAR VE DİĞERKÂMLIK: KUR'AN-I KERİM'DE "İSAR" AYETİNE TARİHSEL FENOMENOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Prof. Dr. Mustafa ALICI*

Öz: "İsar" kelime olarak Arapça "başkaları için özveride bulunma" anlamında bir terim olarak karşımıza çıkar. İsar terim olarak ise Kur'an-ı Kerim'de "bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içinde bulunsa bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının yararı için fedakârlıkta bulunması" anlamındadır.

Bu makalede Haşr suresi 9. ayette vurgulanan "isar kavramı" ve onun içeriğini dolduran tarihsel bağlamı ve "isar" anlayışını tamamlayan temel yapı taşlarını dinler tarihinin fenomenolojik yaklaşımı bağlamında anlam, değer ve tipolojik yönlerini ortaya çıkarmaya çalışacağız. Bu bağlamda İsar kavramının dindarlar arasında muhabbet ve şefkati artırma gibi sosyo-psikolojik yönlerinin yanında maddiyattan feragat etme veya her türlü hasetlikten kurtulma gibi olumlu sonuçlarını değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: İsar, İslam, diğerkâmlık, dinler tarihi, tarihsel fenomenolojik yaklaşım.

THE ALTRUISM IN ISLAM: A HISTORICAL PHENOMENOLOGICAL APPROACH TO THE VERSE OF "AL-ISAR" IN THE HOLY QUR'AN

Abstract: The word "Al-Isar" is as a word in Arabic meaning making sacrifices for others. However, "al-Isar", in the Qur'an means in a sense of altruism, the use of possibilities by a person to meet the needs of others, even if he / she is in need, to make someone else's sacrifice for the sake of other's benefits.

In this article, we will try to make sense of the concept of al Isar highlighted in verse 9 in the light of the phenomenological historical context filling its contents and its composites that complete the concept. In this context, it is possible to grant the believers some socio-psychological consequences such as the giving up any materialistic aims on behalf of religious brother or sister, or avoiding of all kinds of jealousy as well as the sublime feelings such as its role in the society such as increasing the love and affection.

Key Words: Al-Isar, Islam, altruism, history of religions, historical phenomenological approach.

Giriş

"İsar", İslam düşüncesinde bilhassa ahlak felsefesinde başkaları için özveride bulunma anlamında bir terim olarak karşımıza çıkar. Bu kelime, Arapça

ORCID ID : 0000-0001-9513-6768

DOI : 10.31126/akrajournal.492444

Geliş tarihi: 05 Aralık 2018 / Kabul tarihi: 24 Aralık 2018

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

sözlüklerde: "Bir şeyi veya bir kimseyi diğerine üstün tutmak, tercih etmek, seçmek, yeğlemek, öne geçirmek, ikramda bulunmak, malını cömertçe vermek, anlamlarına sahiptir. Aynı kelime terim olarak "bir kimsenin, kendisi ihtiyaç içinde bulunsu bile sahip olduğu imkânları başkalarının ihtiyacını karşılamak üzere kullanması, başkasının yararı için fedakârlıkta bulunması" demektir.¹

İslam geleneğinde bazı âlimler bu kelimeyi din kardeşliğinin en ileri derecesi olarak kabul ederek "başkasının yarar ve çıkarını kişisel çıkarlarına tercih etmesi veya herhangi bir zarardan öncelikle kendisinininkini değil başkasınınkini, onu, koruması" şeklinde tarif ederler. İsar anlamında Batı dillerinde kullanılan altruizm karşılığında günümüz Arapçasında "gayriye", Türkçede ise diğerkâmlık ve "özgecilik" terimleri kullanılmaktadır.²

"İsar" terimi Kur'ân-ı Kerîm'de dört ayette (Yûsuf 12/91; Tâhâ 20/72; en-Nâzi-ât 79/38; el-A'lâ 87/16) sözlük manasında ve başka bağlamlarda bir ayette de (el-Haşr 59/9) terim anlamındadır. Ancak sözlük anlamlarının geçtiği ayetlerde bile terim anlamı hissedilmektedir. Söz gelişi Yusuf, 12/91'de kardeşlerinin dilinden "dediler ki Allah'a andolsun gerçekten Allah seni bize "tercih etti". Gerçekten biz suç işlemiştik" şeklindeki ifadelerden mağdur ve mazlum hâle dönüştürülen Hz. Yusuf'a bir tercih anlamında "diğerkâmlığın" olduğu açıktır. Yine Taha 20/72'de Mısırlı sihirbazlar Fıravun'a yönelik bir diğerkâmlık içinde olmayacaklarını ilan ederken, Naziat, 79/38 ve Ala, 81/16'da bu sefer kâfirlerin zelil ve geçici dünya hayatına karşı tercihleri öne çıkmaktadır.

Zaten biliyoruz ki Kur'an hiçbir konuyu karşıtı, hasmı veya muarızını olmadan anlatmaz. Söz gelişi sadece kâfiri veya sadece Müslümanı anlatmaz. Geceyi gündüz ile erkeği dişi ile tamamlayıcı ve anlayıcı bir yöntemle anlatır. Medineli Müslümanlar, Ensar'ı anlatırken, Mekke'den hicret eden Muhacirleri eksik bırakmayarak bütünleştirici yaklaşım, tam bir dünya görüşü ve gölgede kalmayan bir bakış açısı sunar.³

Bu amaç doğrultusunda Haşr suresi 9. ayette geçen isar kavramı ve onun içeriğini belirleyen başlıca temel kavramlar ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. İncelemesi gereken ayetin meali şöyledir;

"Daha önceden Medine'yi yurt edinip imanı kalplerine yerleştirenler (Ensar), hicret edip kendilerine gelen müminleri severler. Onlara verilen ganimet mallarından dolayı içlerinde hiçbir çekemezlik duymazlar. İhtiyaç içinde ol

1. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 5; *el-Mu'cemü'l-vasit*, I, 5.

2. Mustafa Çağrı, "İsar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXII, İstanbul 2000, 490-491.

3. Durak Pusmaz, "Kur'an'da İsar Kavramı, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 211/25, 77-104.

salar bile, onları kendilerine tercih ederler. Nefsinin cimriliğinden korunmuş kimseler, işte onlar, kurtuluşa erenlerdir". Ancak Haşr Suresi 9. ayetin anlaşılması için 8. ayetin bağlamsal rolüne bakmamız gerekir. Zira 9. ayet, Ensardan bahsederken 8. ayet, Ensar'ı Ensar yapan en önemli süjeyi yani Muhacirleri anlatmaktadır. Böylece isar kavramının içeriğinin anlaşılması için maddi açıdan tüm olumsuzluklara sahip Muhacirlerin sahip oldukları manevi dinamizme vurgu yapılmaktadır;

"Bu mallar, Allah'ın lütuf ve rızasının peşine düşerek Allah'a ve resulüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılıp fakir olan Muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir"

I. İsar Ayetinin Tarihsel Bağlamı

Âyet-i kerime, tarihsel olarak Mekke'den ve diğer yerlerden hicret ederek kendilerine gelen Muhacirleri himaye eden Medine'li Ensar'ı övmektedir. Medine'nin gerçek sakinleri olan Ensar, İbn Kesîr'in de belirttiği gibi bu ayette faziletleriyle, konukseverlikleriyle, şerefleriyle, cömertlikleriyle, kıskançlık gibi huylarının olmamasıyla ve en önemlisi muhtaç olmalarına ve herhangi bir kan bağına sahip olmamalarına rağmen Muhacirleri kendilerine tercih etmeleriyle bu övgüye layık olmuşlardır.⁴

Bu bağlamda Haşr suresi 9. ayetin tarihsel bağlamı için bir olay anlatılır: İlk Muhacirler (göçmenler), evlerini barklarını, mallarını mülklerini bırakıp Medine'ye hicret etmişlerdi. Ensâr denilen Medîneli Müslümanlar, onlara yardım ediyorlardı. Muhacirlerin toprakları, gelirleri yoktu. Yahûdî Nadîr Oğulları Kabilesi'nin toprakları fethedilince Peygamber (sav.), Allah tarafından kendisine tahsis edilen bu toprakları, ilk Muhacirlere dağıtıp onları, Ensar'a yük olmaktan kurtarmak istedi. Bu konuda Ensar ile istişare etti. Onlar buna razı oldular ve bu malın, Muhacirlere dağıtılmasından ötürü, gönüllerinde bir burukluk hissetmediler. Bir rivayete göre bir sohbet esnasında Peygamber (sav.) Ensar'a şöyle demiştir:

"Kardeşleriniz mallarını ve çocuklarını bırakıp size geldiler. Dilerseniz sizin evlerinizden ve mallarınızdan alıp Muhacirlere de vereyim, bu ganimeti de sizinle onlar arasında bölüştüreyim. Dilerseniz bu ganimeti sadece Muhacirlere taksim edeyim, sizin evleriniz, mallarınız size kalsın."

Ensar da: "Bizim evlerimizi ve mallarımızı da onlarla bölüştürelim, bu ganimet de yine tamamen onların olsun, biz bundan hiç almayalım. Peygamber ise; "Başka bir öneri yok mu?" diye sorunca;

"Başka ne olur, Ya Resulullah?" dediler.

Hz. Peygamber de "onlar çalışmayı (toprağı işlemesini) bilmezler. Siz on-

4. İbn Kesîr, *Tefsîru'Kur'âni'l-azîm*, c. IV, 337.

ların yerine bu toprakları işler, ürününü bölüştürsünüz” dedi.

Bunun üzerine Ensar, içlerinde hiçbir cimrilik ve burukluk duymadan buna razı oldular.⁵

Ebu Hureyre ise bu ayeti kendi başından geçen bir olayla bağlantılı olarak anlatır. Onun rivayetine göre bir adam (muhtemelen kendisidir) peygamberimize gelerek “Ya Resulullah, açım!” dedi. Peygamber, kadınlarına haber gönderdi, onların yanında bir şey bulamadı. Bunun üzerine ashabına:

“Bunu bu gece misafir edecek biri yok mu?” diye sordu. Ensâr’dan biri kalkıp:

“Ben onu misafir ederim, Ya Resulullah”, dedi. Konuğu alıp evine götürdü. Ailesine:

“Bu, Allah Elçisi'nin konuğudur, yanında bir şey saklama, evde ne varsa getir, buna yedirelim.” dedi.

Kadın: “Vallahi yanımda çocukların azığından başka bir şey yoktur.” dedi.

Adam karısına:

“Sen çocukları avut, akşam yemeğini yedirmeden onları uyut. Sonra gel, lambayı söndür. Bu gece karnımızı dürelim biz bir şey yemeyelim, konuğa yedirelim.” dedi.

Kadın da öyle yaptı. Sonra bu zat, ertesi gün Allah Elçisi'nin yanına gittiğinde Allah'ın Elçisi ona:

“Allah, falan erkek ve kadının yaptığını beğendi” diye buyurdu.⁶

II. İsar Kavramının Maddi ve Manevi Boyutları

İsar, en somut hâliyle Medine toplumunun her türlü menfaat ve çıkarlarını kendi menfaat ve çıkarlarından üstün tutmasını, yaşama zevki yerine yaşatma irfanına sahip olmayı ifade eder. Baskın olarak Ensar'a ait bir değer olan isar, sosyolojik açıdan “bir nazariye değil”, “yaşanmadan ortaya atılmış bir görüş” veya “geleceğe dair bir ideal veya bir ütopya değil” bilakis en doğal hâliyle yaşanmış ve en çarpıcı hâliyle “ahlaki bir erdemlilik”tir.⁷

İsar kavramının dindarlar arasındaki muhabbeti artırmadaki rolü gibi ulvi duyguların yanında maddiyattan feragat etme veya her türlü hasetlikten kurtulma gibi olumlu sonuçlarını değerlendirmemiz mümkündür.

a. İsar'ın Maddi Boyutları

Ayette, “yurt” ve “iman” kavramlarının yan yana kullanılarak bütün sami-

5. et-Taberî, Ebū Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Cāmi'ul-Beyān 'an Te'vîli Āyi'l-Kur'an, tah. 'Abdullāh 'Abdulmuhsin et-Turkî, haz. Merkezu'l-Buhūs ve'd-Dirāsāt el-'Arabîyye ve'l-İslāmiyye, Dār-ı Hecr, Kāhire 2001, c. 28, 41-42.

6. Süleyman Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, c. X, 241-245.

7. Puzmaz, 101.

miyet ve imanla mazlum insanların, özellikle yurtlarını kaybetmiş malları ellerinden alınmış hicret etmek zorunda kalan insanların rahat etmesi, insanca ve kardeşçe yaşaması için çaba göstermek gerektiği öne çıkmaktadır. Böyle bir davranış aynı zamanda toplumsal barışı hızlandıracak bir sosyal yapı hazırlığıdır. Daha açık bir ifadeyle imanı bütün samimiyetiyle gönüllerine yerleştiren Müslümanlar, sosyal bir ortamda iman kardeşleri için kendi yurtlarında yerler hazırlayabileceklerdir. Bu tavır, Kur'an-ı Kerim'e göre diğerkâmlığı hazırlayan en somut, aktif ve fedakarlık isteyen bir eylemdir.

Yine bu tavır, bir yönden muhtaç ve mağdur olanlara empati kurmak için gerekli bir davranıştır. Yardımda bulunacağı kişileri kendisine ve kendi içince yaşadığı şartlara benzeterek anlamaya çalışmaktır. Empati duymak sevgiden de önce gelir. Ensar, yakından göreceği, hayatı tecrübe edecekleri, birlikte yaşayacakları bu insanlara karşı, bir ileri adım olarak sevgi ve şefkat gibi önemli insani tavırları rahatlıkla gösterecektir.

b. Diğerkâmlığın Manevi Boyutları

Dindarın kendi normatif alanı içinde sevgi ve şefkat göstermesi, dinin içinden daha iyi anlaşılması için de çok önemlidir. Zira birbirlerini görmemiş olan hem Muhacirler için hem de onları karşılayan Ensar için ilk bakışta tesis edilmesi oldukça zor bir duygu olarak karışımıza çıkar. Bu durumda gösterilecek önemli bir hareket olarak bir sıcak tavır ve bağra basmak öne çıkacaktır.⁸ Çünkü, başkalarına içten ve sıcak davranmak onlara sevgi ve şefkatle yaklaşmak dışlayıcı değil en somut kucaklayıcı bir beden dilidir.⁹

Dolayısıyla Kur'an mümin kardeşini sevemeyen bir insanın ona yönelik herhangi bir özveride bulunamayacağını açıkça göstermektedir. Onlardan beklenen malları ellerinden alınmış, yerlerinden sürülen Muhacirlere kucak açmaktır.

Ayet-i kerimede, Medine'de bulunan Ensar'ın, hicret edip kendilerine gelen Müslümanları sevdikleri ifade edilmektedir. Hicret eden sahabeler, kendilerine yardım eden Ensar'ın bu hâlini peygambere şöyle bildirmişlerdir:

Enes b. Malik diyor ki:

"Resulullah (sav.) Medine'ye gelince diğer Muhacirler onun yanına gelip şöyle dediler: "Ey Allanın Resulü, biz, gelip yanlarına yerleştiğimiz bu kavimden, çok olan malından daha çok harcayan ve az olan malından daha güzel yardım eden bir kavim görmedik. Bunlar bizim masraflarımızı üstlendiler. Elde ettikleri mallara bizi kolayca ortak ettiler. Öyle ki bizler, onların, bütün

8. Mariasusai Dhavamony, *Phenomenology of Religion*, Roma 1973, 290.

9. İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi- İslam- Batı İlişkilerini Tarihine Giriş*, İstanbul 2006, 35-39.

sevapları tek başlarına alacaklarından korkar olduk." Resulullah (sav.) buyurdu ki: "Onlar için Allah'a dua ettiğiniz ve onları övdüğünüz müddetçe bundan (size sevap kalmayacağından) korkmayın".¹⁰

c. Diğerkâmlığın Dindarlar Üzerindeki Sosyo-Psikolojik Sonuçları

Müslüman toplumların kaçınılmaz aktörlerinden olan göçmenlerin ideal örnekleri olan Mekkeli Muhacirler, önceden fakir değilken malları, toprakları ellerinden alınıp fakir bırakılmışlardır. İsarı öne çıkararak Medine toplumunda Ensar, isarda bulunacakları mağdur insanlara gönüllerinden bile kıskançlık ve rekabet geçirmezler. Allah'ın mazlum insanlara vereceği maddi ve manevi tüm nimetlere veya ilahi "atiyyelere" hasetlik etmezler. Zira insanlar arası ilişkilerde kıskanmamak, sevginin arttığını gösteren en somut davranıştır. Bu bağlamda ayette hasetlik yapmamak sevgiden sonra zikredilmiştir. Böylece Allah, açık bir hasetlik değil gönüllerden geçirilen bir hasetliğin bile diğerkâmlığı yok edeceğine işaret etmektedir. Kaldı ki burada en hassas bir konu öne çıkarılmakta ve savaşmadan kâfirlerden elde edilen malların Muhacirlere dağıtılmasına hasetlik etmeyen Ensar övülmektedir. Hatta Ensar'ın kendisi muhtaç durumda olsa bile olsa kardeşini tercih edebilmesi gözler önünü serilmektedir.¹¹ Buradaki anlamı "kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarır" şeklinde verebiliriz. Burada geçen *şuhh*, başkasının elindekilere şiddetli hırs ve tamahkârlık yaparak cimrilik demektir. *Şuhh*, fitraten nefiste bulunan beşeri huydur. Onun içindir ki, bu ayette "nefsinin şuhhu" denilerek tamlama yapılmıştır. İbn Ömer'e göre *şuhh*, kişinin, malını vermemesi değil, kendisine ait olmayan bir şeye tamahkârlık göstermesidir.¹²

Bu anlamda pek çok müfessire göre Allah'ın yasaklarından uzak durma, haram yememe, buyruklarını yerine getirme ve helalden yararlanma konusunda nefesine yenilmeme, kişisel ihtiraslarına karşı direnebilme anlamındadır. Böylece psikolojik olarak kişinin cimrilik duygusuyla mücadele etmesi tavsiye edilmektedir.¹³

Anlatılan tüm rivayetlerde Ensâr, en somut hâliyle kendilerine verilmeyip Muhacirlere verilen ganimetten dolayı hiçbir zaman kıskançlık, kin ve üzüntü duymadı. Hatta tefsir kaynaklarında geçtiğine göre Rasulullah (sav.) Nadîroğullarının mallarını Muhacirler arasında bölüştürdü. Üç kişi dışında

10. Tirmizî, *el-Kıyame*, 44, Hadis no: 24S7 / Ahmed b. Hanbel, Müsned, c.III, 200.

11. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca Hayrettin Karaman (ve diğer.), *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, c. V. 283- 294.

12. *Haşiyet'ü's Savî Ala Tefsir'i-l Celaleyn*, c. IV, 190.

13. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, (Hayrettin Karaman- Mustafa Çağrırcı ve diğer.), Ankara 2007, c. V., 293- 294.

Ensar'dan hiç kimseye bir şey vermedi. Ensar, bu bölüştürmeden hoşnut oldu. Onlar son derece ihtiyaç ve yoksulluk içinde olsalar da, malın başkalarına verilmesini tercih ettiler. Onların isarı mala ihtiyaçları olmadığından değildir. Aksine bu tercihleri, mala ihtiyaçları olmasına rağmen hasetlik etmemelerindendi.¹⁴

Sonuç

Malları ellerinden alınıp yurtlarından zorla uzaklaştırılıp fakir hâle getirilmiş "Muhacirlere" yönelik, önemli Ensar tavrı olarak isar kavramından şu dersler çıkarılabilir:

Öncelikle bu ayette geçen isar kavramı tefsirlerde, "âhret saadetini elde etme arzusuyla başkasının iyiliğini ve mutluluğunu kendine ve kendi zevklerine tercih etmek, başkasının ihtiyacını kendi ihtiyaçlarından daha önde tutmak" şeklinde açıklanmış bir cömertlik derecesi olarak gösterilmektedir.¹⁵

Ayette geçen "isar", kavramı ideal mümin için eğitici ve öğretici yönü ağır basan karakteristik bir özelliktir. Bu açıdan isar, sosyo-psikolojik boyutları olan interaktif bir ilişkidir.

Bütün hayırlı amellerde başarıya ulaşmak için sadece kendi kişisel gücüne değil Allah'ın lütf ve inayetine olan inancı da öne çıkarmak gerekir. Dolayısıyla inananlar kendi kişisel gücüne değil Allah'ın ona ihsan ettiği lütf, nimet ve inayetlerine tam bir imanî bağlılıkla hareket etmeli, özündeki özverili imanı, sözde bırakmamalı ve onu dinamik bir şekilde gündelik hayata taşımalıdır.

Yine Müslümanlar, başka kardeşlerine iyilikte bulunurken Allah'ın rızasını gözetmeli başka dünyevi amaç ve menfaatler için diğerkâmlık içinde bulunmamalıdır. Müslüman bilmelidir ki Allah'a ve O'nun elçisine yardım konusunda icabında en değerli kişisel dünyevi arzu ve çıkarlarından vazgeçebilmek veya onları başkaları için feda edebilmek en yüksek erdemlerdendir.

Bir iç meziyet olarak Müslümanlar, diğerkâm olurken dürüstlük ve içtenlikten asla taviz vermemek yapmacık her türlü hareketten uzak durmak gerektiğini bu ayetten öğrenirler. Ayete göre bu tür hasetliklerden kaçınmak için gerekirse içindeki şeytani /nefsani dürtülere karşı iç muhasebesini yaparak, mücadele vermek, bu konuda ortaya çıkabilecek beşeri zaafırlara karşı Allah'ın inayetine sığınmak gerekir.

Bu bağlamda günümüz dindarı bu ayetten öğrenir ki darda kalan mümin kardeşine kucak açmak ve sahip olduğu imkânları onunla paylaşırken ve onun için fedakarlıkta bulunurken diğerkâmlığının empati ve sevgi temelinde dayalı

14. Mesela Kurtubî, *el-Câmiu l i ahkâmi'l-Kur'ân*, c. XVIII, 11.

15. Çağrı, 491.

olmasına özen göstermek İslam dininin temel emirlerindedir.

Neticede “ısar” gibi bir meziyetle donanmış bir Müslüman, Allah’ın şefkat ve merhametinin herkesi kuşatacak genişlikte olduğuna inandığından kendisi için olduğu kadar mümin kardeşi için de bağışlamasını diler ve diğer din kardeşlerinin kusur veya günahlarını gördüğünde kendisinin de benzer günah veya kusurlar içinde olabileceğini daima hatırında tutar.

KAYNAKÇA

- Ateş, Süleyman ; *Kur’an Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, c. I- XXX. İstanbul 1977.
- Celaleddin Muhammed b. Ahm zabt; *Haşiyetü's-Savi ala tefsiri'l-Celaleyn el-allame eş-şeyh Ebü'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyuti*, tahkik: Muhammed Abdüsselam Şahin, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, c. I-IV. Beyrut 2013.
- Cohen, Amnon *Jewish Life Under Islam: Jerusalem in Sixteenth Century*, Harvard University Press, Cambridge 1984.
- Çağrı, Mustafa; “İsar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı c. XXII, 490-491. İstanbul 2000.
- Dhavamony, Mariasuai; *Phenomenology of Religion*, Roma: Gregorian University Press, Roma 1973.
- İbn Kesir; İsmâil b. Ömer b. Kesir; *Tefsîru Kur'âni'l-azîm*, Kahira, ts, c. I-IV.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem; *Lisânül-Arab*, Beyrut ts., c. I-XV.
- Kalın, İbrahim; *Ben, Öteki ve Ötesi- İslam- Batı İlişkilerini Tarihine Giriş*, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- Karaman, Hayrettin , vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, c. I-IV. Ankara 2008.
- Kurtubî; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu liahkâmil-Kurân* (nşr. Ebû İshak İbrâhim), 1386-1387/ 1966-67 c. I-XX, Kahire.
- Pusmaz, Durak; “Kur’an’da İsar Kavramı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 211/25, 77-104.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr; *Câmi’ul-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, tah. ‘Abdullâh ‘Abdulmuhsin et-Turkî, Merkezu’l-Buħûs ve’d-Dirâsât el-‘Arabiyye ve’l-İslâmiyye, Dâr-ı Heçr, Kâhire 2001.